

EXCLUSIÓ, GÈNERE I INTERSECCIONALITAT: l'empoderament com a estratègia de lluita contra la feminització de la pobresa

FINA RUBIO I SERRANO

Presidenta de la Fundació Surt

LAURA SALES GUTIÉRREZ

Àrea d'Empoderament Sociopolític, Coneixement i Incidència de la Fundació Surt

1. Introducció: La feminització de la pobresa des d'una perspectiva de gènere i interseccional

L'any 1995, dones d'arreu del món reunides a Beijing en la IV Conferència Mundial sobre la dona posaren en primer pla de l'Agenda Política el concepte de "feminització de la pobresa", emergit des dels diversos moviments feministes, per posar el focus d'atenció mundial en la càrrega persistent i cada cop més gran de la pobresa que pesa sobre les dones, i sobre el biaix de gènere de les seves causes.

Més de 20 anys després, i malgrat que només en la darrera dècada més de 200 milions de dones s'han sumat a la força laboral a escala mundial, no s'han superat les bretxes històriques, ans al contrari: la pobresa femenina s'incrementa, alimentada pels nous processos de globalització que, com assenyala Saskia Sassen (2003), configuren els grans negocis que s'organitzen en els límits del sistema; assentats, principalment, en el tràfic d'éssers humans amb finalitats d'explotació sexual i laboral en aquesta fase del capitalisme apocalíptic (Segato, 2014).

En el nivell local aquest concepte ha pres una forta rellevància, i en el nostre país reflecteix una realitat que copsem i vivim cada dia des de les organitzacions socials, atenent al que s'ha vingut a definir com "nous perfils de la pobresa", generats per la crisi econòmica i social. Així, avui veiem com han aparegut termes diferents que cerquen posar nom a la diversitat de situacions d'exclusió i precarietat a què s'ha vist sotmesa una part important de la població (pobresa energètica, pobresa infantil, etc.); alhora que es tornen a recuperar també velles definicions de la pobresa (pobresa extrema, pobresa relativa, etc.) i els indicadors tradicionals –focalitzats en

l'ingrés o en les despeses de consum per càpita de les llars individuals– per mesurar-la.

Són termes que ens permeten copsar la realitat d'un profund retrocés social que expulsa de l'accés als recursos (econòmics, energètics, d'habitatge, etc.) a un creixent nombre de persones, acarnissant-se en les poblacions més febles. Però aquesta multiplicat de conceptes de pobresa té, també, el risc d'oferir-nos una visió excessivament fragmentada de la realitat, que sovint té un marcat biaix de gènere. Posar el focus d'atenció en la mesura de la pobresa prenent com unitat d'anàlisi les llars i les famílies porta a passar per alt un aspecte central, com és que l'accés i la distribució dels recursos dins la llar no és ni homogeni ni equitatiu; i que existeixen dinàmiques d'explotació, discriminació, marginació o dominació ocasionades pel fet que les relacions entre gèneres al seu si són asimètriques.

La metodologia convencional de mesura de la pobresa parteix de la consideració que tots els individus d'una mateixa llar gaudeixen de les mateixes condicions de vida, i agrega a totes les persones en una mateixa posició respecte de la pobresa, sense tenir en compte quins nivells d'autonomia o de dependència es donen en el seu si (Brunet, Valls i Belzunegui, 2008; vegeu també el capítol de Francesc Valls en aquest volum). Es reforça així un dels components clau del sistema patriarcal: l'esfera domèstica roman en l'àmbit privat de les persones i és invisible de portes enfora.

Com assenyala Brunet (2008), el risc de pobresa femenina només és detectat per la metodologia convencional de mesura de la pobresa quan es dóna fora del nucli familiar. Si s'aborda l'estudi de la pobresa *“treient-li el vel metodològic familiar”* és possible veure que *“existeix una pobresa implícita que afecta de forma específica les dones al si de la institució familiar, que les abocaria, en cas de quedar-se soles, a una situació d'elevada vulnerabilitat social”*.

Certament la crisi sistèmica que vivim està suposant la degradació generalitzada de les condicions de vida i la multiplicació de les desigualtats, que afecten un gran nombre d'homes i dones. És en aquest context que es produeix també un aprofundiment de les desigualtats de gènere, augmentant els nivells de precarietat i pobresa de moltes dones. Però la pobresa femenina, redimensionada per la crisi, té causes i efectes específics que no

són nous, sinó que estan directament vinculats a l'estructura de desigualtats de gènere.

La dimensió de desigualtat de gènere és un element transversal al conjunt de la societat. Afecta al 52% de la població –la majoria social– que, pel fet de ser dones, ens trobem en una posició de desigualtat i subordinació respecte l'altra meitat de la humanitat. És una desigualtat estructural i una construcció social, determinada pel sistema de gènere que regula les relacions socials –econòmiques, laborals, polítiques– a partir de les diferències percebudes entre els sexes. Aquest sistema heteropatriarcal de sexe/gènere ha organitzat la societat en dues esferes: la productiva –pública, amb valor econòmic i reconeixement social– i la reproductiva –privada, encotillada en l'espai de la llar, sense valor econòmic reconegut i amb escàs reconeixement social. Amb aquests fonaments s'aixeca un atapeït entramat de dominació i subordinació que genera, entre altres efectes, un desigual accés de les dones als recursos econòmics, a la terra, al capital i a l'ocupació, comportant així una major pobresa i precarietat per a les dones.

L'actual crisi econòmica està aprofundint aquestes bretxes històriques, alhora que posa en risc, fent-les retrocedir, moltes de les conquestes i dels avenços assolits amb molt d'esforç i lluita; enfortint així el vell model que ja feia aigües per tot arreu i incrementant els nivells de precarietat i pobresa de moltes dones.

A Catalunya, el risc de pobresa manté una línia sostinguda de creixement i ja afecta al 19,8% de la població. 2,2 milions de persones viuen sota el llindar de la pobresa –el 29,5% de la població–, de les quals 300.000 són infants; la taxa de pobresa supera en 8 punts la mitjana europea; 113.000 llars catalanes no tenen cap ingrés i 225.000 famílies tenen tots els seus membres a l'atur; 300.000 famílies tindran problemes aquest hivern per pagar la calefacció, una xifra que dobla la del 2008.

El risc de pobresa incideix més en les llars amb fills i filles dependents, on la taxa de pobresa arriba al 24,8%; i les famílies més exposades a partir risc de pobresa són les monoparentals, encapçalades majoritàriament per dones: la taxa de pobresa de les llars monoparentals és del 36,4%, i un 90% d'aquestes llars estan encapçalades per dones. La pobresa infantil està directament vinculada amb la pobresa dels seus progenitors i espe-

cialment de les seves mares. Molts analistes ho han subratllat: per eliminar la pobresa infantil cal atacar les causes i, per tant, la pobresa de les seves mares i pares.

Són dades que evidencien els estralls de la crisi en la vida de moltes persones, homes i dones. Tanmateix les desigualtats de gènere travessen de manera persistent la pobresa i la precarietat, i fan que homes i dones patim la pobresa de manera diferent, amb causes i efectes específics.

Però, sobretot, aquesta crisi està posant damunt la taula els límits del model econòmic existent per donar resposta a les necessitats humanes en totes les seves dimensions, i especialment a les de les dones. És incapaç de resoldre una de les seves contradiccions fonamentals: la ruptura entre producció i reproducció sobre la que s'ha assentat històricament aquest model d'economia heteropatriarcal i capitalista, fent que la major part dels costos econòmics de totes les tasques de reproducció, socialització i suport de la vida restin invisibles, no comptabilitzats i descarregats sobre les dones.

En aquesta ruptura que el sistema econòmic, tal com està funcionant, no és capaç de resoldre, s'hi assenten les principals causes estructurals que generen processos d'exclusió, discriminació i pobresa de les dones.

1.1. La feminització de la pobresa no afecta a totes les dones per igual, sinó a cadascuna en la seva especificitat: l'enfocament interseccional

Cap a la mateixa època en què els moviments feministes i de dones instal·laven en el vocabulari polític i social el terme “feminització de la pobresa”, les polítiques identitàries als Estats Units (a partir dels anys setanta) i posteriorment els feminismes *decolonials* i la teoria *queer* qüestionaven la categoria “dona” i la centralitat del patriarcat en l'anàlisi de les desigualtats.

La desigualtat és transversal però no és homogènia, com tampoc no ho som les persones que hem estat socialitzades com a dones. Està travessada per

molts factors –com la classe, l'ètnia, l'origen geogràfic, l'edat, la religió, la identitat sexual i de gènere, o la diversitat funcional– que la reconfiguren, construint una realitat de desigualtats (i identitats) múltiples que ens modelen a cadascuna de nosaltres com a subjectes diferenciades i diverses.

El marc de comprensió de les desigualtats múltiples es va enriquir amb el desenvolupament teòric de la teoria de la interseccionalitat, desenvolupat per Kimberlé Crenshaw (1991), com a eina analítica per estudiar, comprendre i respondre a les formes en què el gènere s'entrecrua amb altres identitats, i com aquests creuaments contribueixen a experiències úniques d'opressió o privilegi.

L'anàlisi interseccional pretén revelar les diverses identitats de cada persona i els diferents tipus de discriminació i desavantatge que es donen com a conseqüència de la combinació d'identitats. El racisme, el patriarcat, l'opressió de classe i altres sistemes de discriminació creen desigualtats que estructurin les posicions relatives de les dones. La situació individual d'una dona no es pot comprendre únicament com una suma dels diversos eixos de desigualtat, sinó com la concreció específica de la combinació d'aquests eixos en un context històric, social i polític determinat, i la manifestació en la seva biografia personal.

Tot i que el desenvolupament de la teoria de la interseccionalitat ha estat criticat per la seva vaguetat (Davis, 2008) i s'han denunciat les mancances en la seva aplicació en l'àmbit de les polítiques públiques antidiscriminatòries (Verloo, 2008), és indubtable el seu èxit en l'àmbit de l'acció social, si més no en el pla del discurs. Un dels elements clau que aporta la perspectiva interseccional per al canvi social és que, enfront d'altres marcs d'anàlisi, situa en primer pla la lluita contra les desigualtats; i en aquest sentit, és una perspectiva adient per a l'anàlisi de l'exclusió social i de la precarietat. Malgrat això, també existeix el risc que l'anàlisi interseccional, en l'intent de reconèixer l'existència i interrelació de diversos eixos de desigualtat, difumini la centralitat de l'enfocament de gènere per a una anàlisi de la pobresa i la precarietat de les dones.

Els principals grups de dones que, a més de la discriminació que ja pateixen pel fet de ser-ho, tenen unes circumstàncies personals, socials, culturals, etc. que determinen una situació de major vulnerabilitat a la pobresa són

les dones migrades, les dones gitanes, les dones responsables de famílies monoparentals, les dones grans o les dones supervivents de situacions de violència masclista.

En aquest capítol centrarem la nostra atenció en els grups de dones en què la variable del gènere s'entrecrua amb altres dues variables significatives en els processos d'empobriment i exclusió: l'ètnia i l'origen. Ho farem a partir dels resultats del projecte *Gènere, pobresa i exclusió* (Fundació Surt, 2001), que va analitzar les situacions d'exclusió de les dones gitanes i les dones migrades (especialment extracomunitàries) en relació a una sèrie d'àmbits clau: ocupació, formació per a l'ocupació, serveis socials, oci i relacions socials, participació, religió i salut. Donades les limitacions en l'extensió d'aquest capítol, a continuació es presenten alguns elements dels àmbits laboral, formatiu, i de relacions socials i participatiu.

2. L'empoderament, una estratègia clau per lluitar contra la feminització de la pobresa

Per fer front a l'escenari de desigualtats estructurals que generen precarietat i pobresa per al conjunt de la població, i especialment per a les dones, pren força l'estratègia d'empoderament com a eina vital per a guanyar poder –individual i col·lectiu– i capacitat per prendre decisions en totes les esferes que afecten a la pròpia vida: econòmica, política, social, personal. En l'àmbit de les polítiques i l'acció social, implica processos complexos – però alhora imprescindibles– si es vol fer realitat la lluita contra la pobresa des d'una perspectiva no assistencialista i de transformació social.

Però “empoderament” no és un concepte unívoc ni té una definició universal. Ans al contrari, es tracta d'un terme complex, de caràcter subjectiu, relacionat amb diverses teories del poder, que es presta a diferents significats, interpretacions, similituds i divergències, i que per això mateix genera contradiccions (Senso Ruiz, E, 2009).

El terme d'empoderament començà a ser utilitzat en els anys seixanta des dels moviments afroamericans del *black power* i el Moviment pel Drets

Civils d'Estats Units, i està arrelat en les teories i experiències d'educació popular de Paolo Freire que van travessar els moviments populars d'Amèrica Llatina en les dècades del 60 i 70.

A mitjans dels anys vuitanta, el concepte d'empoderament prengué força en els moviments feministes: amb la concepció feminista de l'empoderament, basat en l'acció col·lectiva, que Gita Sen i Caren Grown plantejaren en el seu document *Development, Crisis and Alternative Visions* (distribuït per DAWN, Development Alternatives for New Era; SURT, 2013). En la Conferència Mundial de Beijing, l'any 1995, es consolidà com una estratègia clau per a l'avenç de les dones i per a la lluita contra la feminització de la pobresa. A partir d'aquest moment el terme –i el concepte– d'empoderament amplià el seu camp d'utilització al conjunt de col·lectius vulnerables i esdevingué en un concepte central en el discurs de la cooperació al desenvolupament.

Concepte polièdric, l'empoderament ha anat prenent diferents significats i interpretacions que, tot i no ser contradictoris, posen èmfasis diferents en la vessant personal/individual o en la dimensió transformadora social. Amb una mirada més focalitzada en la dimensió personal, la Comissió Europea l'ha definit com el *“procés d'accés als recursos i desenvolupament de les capacitats personals per a poder participar activament en modelar la pròpia vida i la de la seva comunitat, en termes econòmics, socials i polítics”* (Comissió Europea, 1998).

Amb l'enfocament més comunitari i de transformació de les relacions socials de poder, McWhirter (citada per Rowlands, 1995: 103) el defineix com *“el procés mitjançant el qual les persones, les organitzacions o els grups sense poder prenen consciència de les dinàmiques que operen en el seu context vital; desenvolupen les habilitats i la capacitat necessàries per a aconseguir un control raonable sobre les seves vides; exerciten aquest control sense infringir els drets d'altri i donen suport a l'empoderament d'altres persones en la comunitat”*.

Com assenyala Rowlands (1995), aquesta diversitat d'interpretacions troba les seves arrels en les múltiples mirades del seu concepte arrel: el poder.

2.1. L'enfocament de SURT

Entre els diferents enfocaments existents, a SURT compartim un concepte d'empoderament que el defineix com un procés de presa de consciència, adquisició d'autonomia i augment de l'autoritat i el poder de la persona sobre els recursos i les decisions que afecten la seva vida. És alhora un procés mitjançant el qual les persones enforteixen les seves capacitats, el seu protagonisme i l'autonomia i autoritat, com a individu i com a grup social, per impulsar canvis i transformar les relacions de subordinació.

Fa referència a processos no lineals de transformació de les diferents relacions de poder, entès com dominació sobre l'altre ("poder sobre"), impulsant una nova noció de poder compartit ("poder amb"), basat en relacions socials més democràtiques. Des d'una perspectiva feminista i transformadora, respon a la necessitat de generar canvis en les relacions de poder entre gèneres, modificant la seva distribució tant en les relacions personals com en les institucions de la societat.

No és, per tant, quelcom que pugui "atorgar-se", sinó un procés dinàmic protagonitzat per la pròpia persona com esforç individual i col·lectiu. Està estretament relacionat amb una nova noció de poder basat en relacions socials més democràtiques i en l'impuls d'un poder compartit, un poder "sostenible" (Batliwala, 1997), assentat en la construcció de mecanismes de responsabilitat col·lectiva, de presa de decisions, de participació i d'equitat de gènere.

L'empoderament, per a ser un procés realment transformador, conté tant una dimensió individual com col·lectiva i social que estan íntimament entrelligades.

Des de la dimensió individual s'enfoquen els canvis orientats a l'assoliment de majors nivells d'autoconfiança, d'autoestima i de poder de negociació dels propis interessos. La naturalització de les desigualtats de gènere fa que, tot sovint, les dones interioritzin normes i valors que legitimen i normalitzen la falta de drets i la posició subordinada en què les col·loca la societat heteropatriarcal. El primer pas del llarg procés d'empoderament passa, doncs, per incrementar la pròpia estima i prendre consciència dels

drets, capacitats, interessos i desitjos propis, atorgant-los valor per a nosaltres mateixes i, ineludiblement, per a la societat.

Des de la dimensió grupal i social es tracta del procés dirigit a enfortir i potenciar els vincles, els suports i el reconeixement mutu que poden permetre afrontar els problemes comuns i avançar en la defensa dels interessos comuns. En la dimensió col·lectiva es generen els canvis socials, polítics i econòmics dirigits a eradicar les discriminacions de gènere en tots els àmbits de les relacions socials i l'estructura social. L'empoderament de les dones és, així, un exercici constant de llibertat.

Aquest enfocament de l'empoderament està estretament connectat amb l'altra gran estratègia metodològica de l'entitat: el model de competències. És un model centrat en el desenvolupament de competències que ens permet posar l'accent en el desenvolupament de les capacitats i recursos personals necessaris per a donar solidesa al procés que inicien les dones, potenciant la seva capacitat d'autoaprenentatge i la transferència al context professional-laboral de les competències adquirides i desenvolupades en una multiplicitat d'àmbits d'aprenentatge que inclouen també els d'aprenentatge no formal.

Des del model de competències proposat a SURT, la competència professional s'entén com el resultat de la combinació i la mobilització específica que cada persona fa dels seus propis recursos –les seves competències– aplicats a una situació laboral concreta, en un context determinat. Aquests recursos personals –capacitats, habilitats, destreses, coneixements, etc.– són un patrimoni que cadascú organitza i articula de manera pròpia; són les seves competències, que aplicades al context laboral-professional concret esdevenen competència professional. Provenen de diferents orígens –aprenentatges formals i no formals, experiència laboral i vital, etc.– i no poden ser mecànicament transmissibles, sinó que s'articulen en trajectòries personals i professionals que sempre són úniques.

L'enfocament de competències està, en la pràctica de SURT, estretament vinculat amb la perspectiva de gènere. Les metodologies dirigides al desenvolupament de les competències faciliten també donar valor als aprenentatges realitzats per les dones en àmbits no formals, que tenen a veure bàsicament amb les responsabilitats de cura de les persones i amb

l'organització d'aquest espai. D'aquesta manera es fa visible el valor social del treball de les dones en l'àmbit reproductiu, invertint la dinàmica de desvalorització sistemàtica present encara en l'imaginari i la pràctica socialment dominants. Mitjançant la metodologia de competències aquests aprenentatges es poden fer visibles i, sobretot, adquireixen valor com capacitats –competències– significatives en l'àmbit laboral.

2.3. Metodologies de treball

Partint d'aquests conceptes, en la pràctica de SURT l'objectiu d'empoderament es concreta en el procés pel qual les dones prenen consciència del seu dret a tenir drets; identifiquen tant les situacions de discriminació i subordinació com les causes que les generen; reconeixen i posen en valor els seus interessos i la pròpia autoritat, adquirint la confiança en si mateixes, la seguretat subjectiva i la legitimitat per a ser el que són; reforcen les seves capacitats i endeguen processos de canvi que potencien l'adquisició de poder tant a nivell individual com a nivell col·lectiu.

L'empoderament no es concep per tant como un objectiu final, sinó com un procés multidimensional i interdependent de transformació; una progressió dinàmica protagonitzada per la pròpia persona i assentada en mecanismes de presa de decisions, d'autonomització i de participació que són intransferibles.

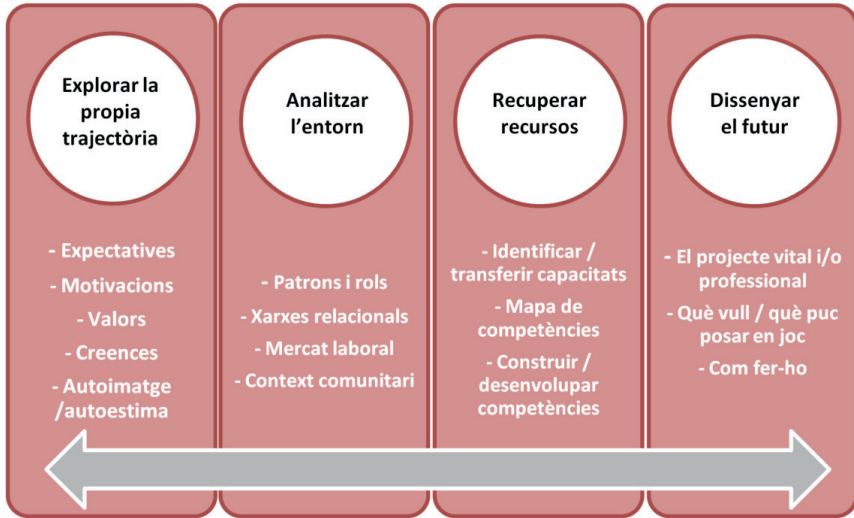
En coherència amb aquest enfocament de procés, que té per ell mateix un efecte empoderador, hem dissenyat una proposta metodològica que té per característica principal la flexibilitat: es tracta d'una proposta marc que pot i deu adaptar-se als diferents contextos en què treballem, a les expectatives i necessitats dels diferents grups de participants, i especialment a les diversitats presents.

La proposta metodològica manté, no obstant, un fil conductor comú que “embasta” els diferents processos, facilitant la integració de tècniques i dinàmiques diverses que permeten donar resposta a la diversitat de continguts i contextos. Es tracta d'un model holístic que facilita una visió integral de les dinàmiques personals i professionals i s'estructura en quatre

grans fases o “moments”:

- Parteix de l'exploració vital del passat i el present, per treballar expectatives, motivacions, valors i creences, rols i patrons.
- Explora l'entorn, identificant els elements clau del context, els obstacles i les oportunitats, tant en relació al context vital, como del context social; analitzant les diferents esferes vitals de la persona, identificant como es situa davant de cada una d'elles, el grau de satisfacció i els objectius de canvi que es proposa.
- Recupera recursos, identificant capacitats i competències personals extretes de les pròpies experiències vitals i professionals, per a posar-les en valor i construir així una imatge pròpia realista i positiva.
- Actua en el present per projectar el futur, definint el propi projecte vital i professional com a estratègia de projecció, experimentació i presa de decisions en el present i cap al futur, partint de les capacitats i competències recuperades i adquirides en el procés.

Es tanca així un cicle que és dinàmic, de retroalimentació sistemàtica, que facilita la construcció de capacitats i competències, en un procés en què les dones es converteixen en agents actives del seu futur.

A través de les diferents activitats i continguts que s'aborden en cadascun dels "moments" es cerquen diversos objectius transversals, consubstancials a l'empoderament:

- **Afavorir la presa de consciència** sobre la discriminació de gènere, identificant les causes estructurals, socials i culturals que la generen.
- **Potenciar la confiança** en sí mateixes ("*poder propi*").
- **Enfortir la seva posició com a protagonistes** dels processos que vulguin posar en marxa.
- **Identificar i recuperar** capacitats i recursos personals i desenvolupar habilitats bàsiques de resiliència, partint del reconeixement dels aprenentatges personals que cadascuna aporta al seu procés.
- **Definir un projecte vital i/o professional** propi, posant en joc els recursos personals que faciliten endegar i sostenir un procés en què estan involucrats canvis vitals.
- **Mobilitzar-se** per a identificar els seus interessos i **transformar**

les relacions tant a nivell de les relacions personals com col·lectives i socials que les limiten i que perpetuen la discriminació (“*poder per a*”).

La implementació d'aquesta proposta metodològica implica la utilització d'eines, tècniques i dinàmiques que faciliten la construcció participativa i vivencial del procés, centrades en la persona, en els seus objectius i interessos, i posant l'èmfasi en la exploració vivencial, integrant l'àmbit emocional i l'experimentació (SURT, 2013). Des d'aquesta perspectiva cobra un valor central la dimensió grupal, com l'espai constructor d'experiències vitals i relacionals molt positives que promouen el suport mutu alhora que el reconeixement de les diversitats.

S'emmarca en el conjunt d'estratègies desplegades per l'entitat i es situa així en el cor dels enfocaments que fonamenten l'acció de SURT en la mesura que tots ells estan focalitzats en potenciar el protagonisme de la persona, partint de les seves experiències i aprenentatges (enfocament constructivista); es centren en el desenvolupament de les seves capacitats, valorant tant els aprenentatges formals com no formals per construir competència professional (enfocament de competències); i facilita fer visibles aquells aprenentatges i capacitats relacionades amb els àmbits reproductius que socialment no han estat reconeguts ni valorats (perspectiva de gènere).

La perspectiva de gènere significa també donar suport als processos de canvi personal involucrats generalment en el procés d'inserció laboral de cada dona, en la mesura que, per a moltes, modificar la seva situació laboral o professional comporta canvis en altres àmbits de la seva vida. Sovint, la decisió d'iniciar un procés de retorn al món laboral després d'un temps d'allunyament implica modificar –directament o indirecta– el rol en l'àmbit familiar. Prendre en consideració aquest processos, reconeixent tot el valor i significat que tenen per a la dona, és un component fonamental de l'acció tutorial.

Aquesta realitat és la que orienta la mirada en el disseny de propostes metodològiques que facilitin valorar les experiències i els aprenentatges específics de les dones; qüestionar els rols i models de gènere socialment imposats; i valorar l'activitat de les dones en l'àmbit domèstic i de cura com treball social i econòmicament rellevant i necessari.

El paper de SURT és, en conseqüència amb aquests plantejaments, facilitar el procés d'empoderament, obrint els espais i oferint possibilitats per a que les dones s'involucrin en ell; partint de la diversitat de les dones, en les seves identitats i en els diferents factors –ètnia, classe, identitat sexual i altres– que configuren les formes específiques en les que es manifesta la seva opressió i discriminació.

3. Dones gitanes i exclusió social

Després de segles de persecució, marginació i fins i tot extermini, els gitans i les gitanes continuen patint avui dia una important marginació social, tot i formar part de la ciutadania europea i en teòrica igualtat de drets. La societat majoritària desconeix les particularitats culturals, la heterogeneïtat i el dinamisme de les comunitats gitanes, en contínua transformació, i aquest desconeixement molt sovint es transforma en perjudici.

A l'Estat Espanyol s'estima que hi viuen un total de 725.000-750.000 persones gitanes (Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad, 2012) i a Catalunya n'hi viuen aproximadament entre 80.000 i 90.000 (Departament de Benestar Social i Família, 2014), de les quals s'estima que la meitat són dones.

La incapacitat per desenvolupar models socials i polítics que incorporin de forma efectiva la diversitat cultural, juntament a la història d'exclusió del poble gitano, fa que les persones gitanes tinguin grans dificultats per participar en igualtat en àmbits com el laboral i el formatiu, entre d'altres.

La bretxa d'exclusió social entre la població gitana i el conjunt de la població resident a Espanya és persistent i s'ha agreujat des de l'inici de la crisi econòmica. L'any 2013 hi havia una diferència de 50 punts en el percentatge de població gitana en situació d'exclusió respecte al total de població, i la bretxa de desigualtat afecta totes les dimensions de l'exclusió, excepte la relacional (Damonti i Arza Porras, 2014).

En el cas de les dones gitanes, tot i la seva diversitat, s'enfronten a una discriminació doble: per ser dones i per ser gitanes. Les poques dades disponibles sobre les condicions de vida de les dones gitanes són alarmants: en referència a l'estat de salut, cal destacar l'enorme diferència entre l'esperança de vida de les dones gitanes (55 anys) i les dones no gitanes (82 anys) a Catalunya (Fundació Pere Tarrés, 2005).

3.1. Les dones gitanes i l'ocupació

La taxa d'atur entre la població gitana a l'Estat espanyol el 2013 era del 56,7%, 22,7 punts per sobre de la resta de la població de l'Estat (Damonti i Arza Porrás, 2014). La crisi ha agreujat la situació d'atur estructural d'un col·lectiu que, amb els canvis econòmics i socials produïts des de la industrialització, ha vist com moltes de les seves activitats econòmiques tradicionals han anat desapareixent (venda ambulant, recollida de ferralla, etc.), sense la incorporació de la comunitat gitana a altres sectors laborals.

En aquest context, les dones gitanes s'enfronten avui en dia a una gran dificultat d'accés a l'ocupació en el mercat formal, i es concentren en certs guetos ocupacionals i ocupacions generalment no qualificades, sovint en condicions laborals molt desiguals en relació a la població majoritària (precarietat contractual, desprotecció social, etc.) i amb mínimes possibilitats de mobilitat social. Les causes d'aquest problema són múltiples i complexes: des de la falta de formació a la llarga història de discriminació per part de la societat majoritària cap al poble gitano.

Com a conseqüència de les dificultats que suposa aquesta incorporació laboral, i de les condicions en què generalment les dones s'insereixen al mercat formal, és freqüent que moltes dones gitanes orientin la seva activitat econòmica cap a exercir treballs vinculats a l'economia submergida, i que es desenvolupin situacions de gran dependència dels serveis socials, que en gran mesura reforcen la situació d'exclusió.

3.2. Les dones gitanes i la formació

En l'àmbit formatiu, els problemes fonamentals de les dones gitanes són

dos. D'una banda, moltes no tenen la formació necessària per incorporar-se al mercat laboral regular. L'estès absentisme escolar continua afectant a les comunitats gitanes: tot i els avenços aconseguits en les darreres dècades, el màxim nivell educatiu de la població gitana continua sent molt inferior al de la població en general: el 43,2% de la població gitana no ha acabat l'Educació Secundària Obligatòria (Damonti i Arza Porras, 2014). El procés de socialització està tradicionalment molt vinculat a la família i són encara poques les dones gitanes formades que esdevenen referents en les seves comunitats.

En segon lloc, les accions de formació ocupacional a què encara poden accedir les dones gitanes poden ser inadequades en diversos sentits: no reconeixen la diversitat cultural (cosa que fa que moltes vegades aparegui el dilema de si formar-se porta inevitablement a l'aculturació, a l'*apaiament*), estan vinculades a prestacions socials que no són veritablement útils perquè no capaciten per competir en el mercat laboral, i estan concentrades en alguns àmbits ocupacionals que funcionen com guetos formatius i que sovint condueixen a una inserció laboral en condicions precàries.

Com a conseqüència d'aquestes mancances, és freqüent la falta de motivació de cara a la formació, ja que no suposa una inserció efectiva i adequada. Tot i així, hi ha un reconeixement creixent del valor de la formació per part de la comunitat gitana i cada vegada són més les dones gitanes que s'incorporen a accions formatives.

3.3. Les dones gitanes, l'oci, les relacions socials i la participació

Les relacions socials de les dones gitanes es desenvolupen fonamentalment dins de la família extensa, on hi ha un important control dels vincles que les dones estableixen, però alhora també es creen relacions de fort suport i solidaritat.

Tot i la centralitat de l'àmbit familiar, el dinamisme de les comunitats gitanes ha dut a la superació del desconeixement arrelat dels espais fora de l'entorn quotidià i familiar, que comportava visions estereotipades d'altres realitats, tant per a la crítica com per a la idealització. Les dones gitanes

més joves desenvolupen estratègies de comunicació fora de l'entorn familiar mitjançant les tecnologies de la informació i comunicació. I, més enllà de la família, la participació en el culte evangèlic també ofereix a les dones una possibilitat de trobada i relació.

En relació a la participació en la societat majoritària, històricament baixa, aquesta és herència de segles de recels i racisme cap al poble gitano; i la tendència ha estat reforçada per les deficiències en les polítiques d'intervenció, que no han tingut en compte les opinions i propostes d'aquestes comunitats.

D'una banda, les polítiques participatives han partit d'una concepció eurocèntrica del concepte de participació (vot, associacionisme formal), que no donava cabuda a allò que diferents cultures i grups entenen com a tal. Les xarxes participatives informals, desvaloritzades en aquest marc d'actuacions, tenen un pes fonamental en el cas de les dones gitanes, ja que a la cultura gitana, com en gairebé totes les cultures, la representació del grup i la presa de decisions és entesa prioritàriament com un paper masculí.

En alguns casos, les administracions han fomentat la creació d'associacions gitanes amb l'objectiu de trobar un únic interlocutor que no és reconegut per la comunitat i no reflecteix ni les seves maneres de fer, ni la seva diversitat i dinamisme.

No obstant aquestes dificultats, les dones gitanes tenen cada vegada més protagonisme en el teixit associatiu, emergint amb reivindicacions pròpies i amb un marcat caràcter de gènere, inventant i reinventant noves formes de combinar les seves reivindicacions de gènere amb la pertinença a la seva cultura.

3.4. Els programes de Surt amb dones gitanes.

Empoderament individual i perspectiva comunitària: les actuacions al barri de La Mina

La Fundació Surt compta amb una experiència de 17 anys d'intervenció amb dones gitanes, des d'una òptica d'empoderament, laboral i comunitària, per a la qual ha estat clau la participació professional de l'agent comu-

nitària i coordinadora dels projectes d'intervenció amb el col·lectiu gitano de la Fundació Surt: Paqui Perona Cortés.

Les primeres experiències de la Fundació provenen del programa “Gitanas abriendo camino. Programa de Formación profesional para mujeres jóvenes gitanas” (1999-2000), en el marc del Programa Leonardo da Vinci de la Unió Europea. El programa partia d'una perspectiva laboral per a treballar l'empoderament de forma més integral, i consistia en un programa per a la inserció laboral amb acompanyament individual, el desenvolupament de la metodologia de competències específica de l'entitat (que inclou el reconeixement de les competències desenvolupades en àmbits informals i la seva transferència al mercat laboral formal), i pràctiques professionals de perruqueria a l'Institut Llongueras.

La intervenció amb dones gitanes va continuar amb l'experiència directa al barri de La Mina (Sant Adrià del Besòs) a partir de l'any 2001, amb la continuació de la intervenció en Orientació Laboral per a dones (un programa encara vigent), i que combinava a més una perspectiva comunitària. Aquest doble enfocament ha marcat l'experiència de Surt en el treball amb dones gitanes: itineraris laborals individuals, des de les metodologies de competències i una concepció integral de l'empoderament en totes les esferes de la vida, i dimensió comunitària de la intervenció (famílies extenses, barri i teixit associatiu), tenint en compte la diversitat cultural.

L'evolució del context social en què va arrencar la intervenció en l'any 2001 era un context social i econòmic complex i difícil, en què es va poder detectar que al territori s'havien generat noves desigualtats i una emergència clara de prejudicis i situacions de poca interrelació entre persones culturalment diverses de la mateixa comunitat. En els últims anys el context no ha millorat, sinó que s'han continuat agreujant les dificultats econòmiques i socials, i això ha seguit impactant en major mesura en els col·lectius més vulnerables, entre els quals no només hi ha la població gitana, sinó també el col·lectiu de persones migrades, situant-lo en una situació de major risc d'exclusió social. En la diagnosi del barri es van detectar desigualtats en l'accés i ús dels principals equipaments i serveis del barri, una escassa interrelació i poca existència d'espais comuns, si-

tuacions de discriminació per raó d'origen i/o pertinença a minories ètniques, i falta d'informació i desconeixement mutu, entre altres elements.

En aquest context es va crear el projecte d'orientació formativa-laboral de La Mina, adreçat majoritàriament (però no exclusivament) a dones gitanes que volien realitzar un procés d'inserció laboral que les permetés accedir al mercat de treball formal, o bé mantenir-se o millorar l'ocupació. El programa s'articula a partir d'un itinerari que pretén afavorir la incorporació al mercat laboral, millorant la seva ocupabilitat, recuperant i millorant les competències laborals i socials, i afavorint processos de reincorporació a la formació reglada. També s'incideix en el mercat de treball a través de la sensibilització a les empreses per facilitar la inserció en condició d'igualtat d'oportunitats.

L'objectiu del treball amb dones gitanes, específicament, no ha estat només promoure l'empoderament individual de les participants, sinó impulsar el paper de les dones com a agents de transformació social de la seva comunitat. La intervenció vol obrir a les dones un territori on elles sovint es mantenen en segon pla i per darrere de marits, pares o germans, i donar-los l'oportunitat de poder decidir-se per iniciar un camí diferent amb el suport i l'acompanyament necessaris.

En aquest sentit, i tenint en compte el context de les comunitats gitanes, el focus en l'àmbit laboral està associat a un element addicional d'empoderament dins la comunitat: comporta un augment del reconeixement de les dones en el col·lectiu, com a proveïdores de recursos. No cal oblidar que històricament les dones gitanes han tingut un pes important en l'activitat econòmica de les comunitats, en contrast amb la reclusió en l'esfera privada que afectava a les dones autòctones de classe mitjana.

La concreció del programa d'orientació laboral de La Mina contempla el disseny personalitzat del projecte professional de cada dona, amb el desenvolupament de la competència professional ajustada als objectius individuals. En el procés es promou la presa de consciència en termes de gènere: fomentant pautes de comportament i de relació lliures dels estereotips de gènere, realitzant una tasca de prevenció pel que fa al gènere i les relacions de poder, i incrementant els seus nivells d'autoestima així com la seva capacitat de relació. Així mateix, el programa busca augmentar

el nombre de referents positius que motiven la continuïtat en la formació de les joves i de referents comunitaris per a la transformació social.

Anualment s'atenen al servei entre 150 i 200 dones, el perfil majoritari de les quals és de dones gitanes amb estudis primaris, entre 26 i 45 anys, i en situació d'atur de llarga durada.

Després de 15 anys d'intervenció directa al barri de La Mina, el 2014 la Fundació Surt va iniciar una nova proposta, des d'una mirada més lúdica, per continuar apostant per l'empoderament i la visibilització de les dones gitanes, però aquest cop posant èmfasi en la seva salut física, psíquica i emocional.

El projecte de promoció de la salut de les dones gitanes “Posa't en forma”, en què el 2014 van participar 49 dones (36 gitanes i 13 paies) d'entre 18 i 65 anys, parteix de la necessitat manifestada per les dones gitanes de poder tenir autonomia. D'una banda, l'autonomia econòmica que els pot oferir el mercat laboral, però d'altra banda també reconeixen la necessitat de trobar un espai propi i únic per a cuidar-se i donar-se un temps per a elles, que els resulta difícil a causa de la seva situació i el seu paper dins de la comunitat. Per aquest motiu es va crear un espai de desconnexió de la seva rutina diària, allunyat de les obligacions, i amb una motivació pròpia: la de “posar-se en forma”. La consciència de les dones gitanes per l'autocura queda molt diluïda en una cultura on la comunitat està per sobre de l'individu. Prendre consciència de la importància i repercussió que té aquesta autocura pot facilitar el procés pel qual les dones puguin plantejar els seus objectius vitals. Es tracta llavors de donar suport a aquests processos de canvi personal derivats d'escoltar activament els propis desitjos i necessitats com a dones i com a gitanes.

L'objectiu principal del projecte “Posa't en forma” és l'empoderament i la visibilització de les dones gitanes dins la comunitat, a partir de la realització d'una activitat lúdica motivadora i generadora alhora –les classes de zumba–, complementada amb el seguiment individual d'una nutricionista i de xerrades-cafè sobre temes de salut per part d'experts dels centres de salut del barri, per afavorir la vinculació de les dones amb aquests centres.

Tenint en compte que el sistema sanitari públic (burocratitzat, lent i sense atenció a la diversitat) no és adequat ni s'ajusta a la realitat social de les dones gitanes, i que és característica del col·lectiu l'absència de prevenció, el projecte pretén afavorir l'empoderament, el protagonisme, la visibilització i la cohesió social de les dones gitanes, facilitant la seva inclusió social amb altres col·lectius de dones del territori, a partir de la promoció d'una visió holística i preventiva de la salut, de la promoció de l'autocura entre grups intergeneracionals i de la posada en valor de l'impacte que això té en les seves comunitats.

4. Dones migrades i exclusió social

Si bé les migracions femenines han existit sempre, també és cert que han estat sobretot invisibles i distorsionades en els discursos i imatges socials. L'augment dels moviments migratoris de les dones en les darreres dècades no ha canviat significativament la percepció molt estereotipada de les dones migrades, que nega la seva diversitat (de projectes migratoris, de pautes culturals o d'expectatives de futur) i estableix una imatge social d'ignorància, submissió i exotisme.

Però en la seva heterogeneïtat, les dones migrades també s'enfronten a obstacles comuns en els països d'acollida, que les fan subjectes particularment vulnerables davant l'exclusió social.

4.1. Les dones migrades i l'ocupació

Si bé la darrera modificació de la Llei d'Estrangeria va permetre que totes les dones migrades –també les arribades per reagrupament familiar– poguessin tenir un permís de residència i treball, aquest marc tampoc ha transformat radicalment les trajectòries laborals de les dones migrades, marcades per la segregació en sectors i ocupacions de l'economia informal tradicionalment molt feminitzats –com ara el servei domèstic o la prostitució– i caracteritzats per les males condicions laborals i la manca absoluta de drets.

De fet, la crisi econòmica iniciada el 2008 ha agreujat aquesta situació (Rubio, 2011), amb un augment del pes de l'economia submergida, de la precarietat, la parcialitat i la temporalitat. Normalment es produeixen casos de desqualificació respecte a la seva formació i en relació a la seva situació laboral en els països d'origen; i les seves possibilitats de mobilitat i promoció són molt poques.

El mateix context ha intensificat els casos de racisme i discriminació ètnica en l'accés a certs llocs de treball, la qual cosa complica encara més la possibilitat d'incorporació al mercat laboral reglat. També es produeixen situacions discriminatòries en relació a la promoció laboral.

A aquest panorama cal sumar les responsabilitats de cura en la societat d'acollida i transnacionals, ja que sovint són les úniques responsables de la cura i sosteniment de la seva família en origen i acollida.

4.2. Les dones migrades i la formació per a l'ocupació

En l'àmbit formatiu, les dones migrades troben grans dificultats perquè els estudis que van fer en els seus països d'origen abans del procés migratori els siguin convalidats i homologats. Encara que el 23% de les dones migrades tenen estudis superiors i un altre 56% estudis secundaris (segons dades de l'EPA pel tercer trimestre de 2015), a més d'experiència professional, quan arriben a Europa es troben en la situació d'haver de començar des de zero. Aquesta situació suposa una desvalorització sistemàtica dels sabers i experiències de les dones i té conseqüències directes en el seu nivell de vida i risc d'exclusió.

D'altra banda, el marc normatiu actual impedeix que aquelles dones en situació administrativa irregular puguin accedir a accions formatives públiques. L'oferta formativa és sovint inadequada, donada la manca de reconeixement de la diversitat cultural, la no correspondència dels perfils professionals, la concentració en guetos formatius, etc. En conseqüència, aquestes dones s'enfronten a grans dificultats d'accés al mercat laboral, especialment en feines que requereixen una certa qualificació.

4.3. Les dones migrades, l'oci, les relacions socials i la participació

Moltes dones migrades viuen una situació permanent de pobresa de temps –derivada de la situació laboral precària, la sobrerresponsabilitat en les cures i la manca de polítiques de suport dirigides a elles– que no les permet gaudir del temps lliure. També disposen d'escassos recursos per dedicar a oci.

D'altra banda, hi ha una falta d'espais adequats que tinguin en compte la diversitat cultural, de forma que es dona una pèrdua de les formes de relació que es donaven en les seves societats d'origen i, en algunes comunitats, un possible augment del control social. Al contrari, també són moltes les dones que desenvolupen nous espais de relació mitjançant vies formals (associacionisme) i informals (xarxes, llocs de reunió entorn a comerços i llocs de culte).

En relació a la participació, existeixen limitacions estructurals; fonamentalment la negació generalitzada dels drets polítics. Els espais participatius disponibles tenen una incidència molt limitada i estan marcats per la segregació horitzontal i vertical: la participació de les dones migrades es concentra en activitats lúdiques associades a concepcions tradicionals de les feminitats als països d'origen (Alexanian i Sales, 2014).

Als espais amb més capacitat d'incidència, la participació de les dones migrades es troba amb les resistències de les organitzacions a cedir els seus espais de poder. Tot i l'existència de riques trajectòries participatives prèvies als països d'origen, una altra de les dificultats fonamentals és que, en trobar-se moltes d'elles en situacions d'irregularitat legal, no aposten per organitzar-se prenent opcions de tipus més reivindicatiu.

La pobresa de temps repercuteix també en la impossibilitat de realitzar activitats participatives, i dins del teixit associatiu i dels espais de participació sovint no es planteja una reorganització dels temps d'acord amb la disponibilitat horària de totes, incloses les dones migrades, sobrerresponsabilitzades en matèria de treballs i cures.

Tot i les dificultats, és evident la riquesa de l'associacionisme de dones migrades; i arran de la situació de crisi econòmica dels darrers anys s'han vist

reforçades les xarxes de solidaritat i suport mutu. Així mateix, l'obertura d'un període de mobilitzacions i de renovació de l'activitat política, amb formes d'acció més inclusives, ha obert la porta a moltes dones migrades dins dels moviments socials i de les noves formacions polítiques.

4.4. Els programes de Surt amb dones migrades: el projecte Forward

El projecte Forward és un projecte de recerca i intervenció (en fase pilot) coordinat per la Fundació Surt i desenvolupat a 6 països de la Unió Europea (Àustria, Finlàndia, Itàlia, Lituània, Romania i Espanya) entre 2011 i 2013, amb el finançament del programa Grundtvig.¹

El projecte sorgeix del reconeixement de la desqualificació sistemàtica de les dones migrades en les societats d'acollida, amb la falta de reconeixement social i validació formal dels seus estudis i competències, i la concentració en sectors i ocupacions amb els salaris més baixos i les pitjors condicions laborals, sovint en l'economia informal. Aquesta situació comporta una contínua vulneració dels seus drets i una inestimable pèrdua de talent, la qual cosa augmenta el seu elevat risc de pobresa des de l'esclat de la crisi l'any 2008. Per a l'abordatge d'aquesta situació, el projecte es va centrar en dues metodologies clau: els models de competències i els marcs de certificació de competències.

Les metodologies basades en competències han demostrat ser molt efectives per a l'empoderament de les dones. Un enfocament competencial permet reconèixer habilitats sense valor social i adquirides en contextos formals i informals, com les associades a les tasques feminitzades (cura de persones dependents, tasques domèstiques), i després transferir aquestes competències a contextos laborals i promoure el seu desenvolupament.

El projecte FORWARD partia d'aquest enfocament per abordar les competències desenvolupades per les dones migrades en el curs del seu procés migratori, com ara la gestió de l'estrès associada a les tasques de cura

¹ La informació completa sobre les activitats a cada país i els materials elaborats es poden consultar i descarregar gratuïtament a la web del projecte: <http://www.forwardproject.eu>.

transnacional o la capacitat d'adaptació als canvis que tot procés d'integració requereix.

El projecte FORWARD es basa també en un altre mecanisme clau per a l'ocupabilitat i la inclusió social de les dones migrades: els sistemes d'acreditació de competències adquirides en contextos formals, informals i no formals. Els procediments oficials d'homologació i convalidació de les qualificacions formals obtingudes a l'estranger no són sistemàtics ni realment efectius, el que resulta en situacions de discriminació i una incalculable pèrdua de capital humà. D'altra banda, les persones migrades tampoc poden accedir fàcilment a procediments de certificació de competències adquirides en contextos no formals i informals, i l'efectivitat d'aquests procediments també és qüestionable.

Amb l'objectiu de tenir en el centre del projecte les experiències i les veus de les dones migrades, el projecte va partir d'una fase investigadora, amb una recerca qualitativa sobre les competències de les dones migrades i amb la participació de dones migrades i professionals que treballen habitualment amb aquest col·lectiu. Els resultats de la investigació estan recollits en 6 informes nacionals, i es va elaborar també un informe de caràcter europeu en el qual es comparaven els resultats en els diferents països.

Després de la fase d'investigació, i a partir dels resultats obtinguts, el projecte es va centrar en l'elaboració d'una innovadora metodologia que resultés d'utilitat per als i les professionals en les seves tasques d'acompanyament de les dones migrades en el procés d'autoreconeixement, validació i desenvolupament de les seves competències. Posteriorment, la metodologia es va posar en pràctica en una prova pilot, amb la participació de 60 dones en el conjunt dels països participants.

Els materials elaborats s'han recollit en dues publicacions, disponibles en 7 idiomes en format electrònic: un manual teòric i una guia pràctica que inclou 30 activitats grupals de caràcter pràctic, així com algunes orientacions per a l'acompanyament individual de les dones migrades en el procés d'identificació, transferència i desenvolupament de competències.

Destaquem quatre dels instruments:

- **Llista de competències.** Amb les experiències recollides a la recerca

i tenint en compte el marc europeu de competències, es va realitzar una llista de 25 competències clau que sovint desenvolupaven les dones migrades, especialment en el procés migratori, i que eren essencials per a la seva inclusió. Són: comunicació, competència matemàtica, competència digital, coneixement de l'entorn del país d'acollida i ús dels serveis, recerca de feina i informació, competència ciutadana, gestió del canvi, autoconfiança, actuar amb autonomia, autoconeixement, iniciativa, responsabilitat, perseverança i resiliència, analitzar i sintetitzar la informació, organització i gestió, gestió de les emocions, treball en equip i cooperació, aprofitar les oportunitats, negociació i gestió de conflictes, establiment de relacions útils, capacitat de projectar, competència intercultural, gestió de la identitat pluricultural, aprendre a aprendre, interpretació i situació en el context.

- **Qüestionari d'autoidentificació** de les pròpies competències, una eina pràctica basada en les experiències de les dones.
- **Activitats pedagògiques** per treballar de forma individual i grupal: tant el desenvolupament de competències com la sensibilització en temes d'interculturalitat i gènere, i la cohesió de grups de dones migrades de diferents orígens, a partir de la identificació d'obstacles i estratègies en comú.
- **Dossier basat en el currículum Europass**, que inclou com a experiències no només les formatives i laborals, sinó totes les experiències vitals de les dones migrades, incloses les desenvolupades en el projecte migratori. El currículum va acompanyat d'un portafoli de documents acreditatius de que les dones compten amb les competències reflectides al dossier, que representen formes de validació alternatives al marc de credencials actual dominant a l'àmbit formatiu i laboral.

Un cop més, aquests i altres materials elaborats en el marc del projecte es poden descarregar gratuïtament al web <http://www.forwardproject.eu>

5. Conclusions i reptes de futur

En aquest apartat final, al fil de la nostra experiència de treball, així com dels debats i reflexions que s'han anat derivant d'ella, ens apareixen tot un seguit d'elements que necessitem i volem prendre en compte i posar en valor, pensant en les actuacions d'avui i, també, de demà.

El primer d'ells fa referència al propi concepte de pobresa, que cada cop sembla més obligat reincorporar tant en el discurs com en la pràctica social. El context de crisi econòmica que suportem des de ja fa vuit anys, i el retrocés de drets individuals, polítics i socials que s'ha imposat a la seva empara, han generat l'expulsió de milers de persones cap a situacions de precarietat extrema. Els seus efectes són molt diversos i impacten en una multiplicitat de dimensions vitals de les persones, i això ens ha portat, per tal de fer-los tots visibles, a “fraccionar” el concepte de pobresa. Així, parlem de pobresa energètica, pobresa habitacional, pobresa infantil, pobresa extrema, pobresa relativa, etc. per tal d'explicar una situació que és certament molt greu perquè afecta profundament a les condicions de vida d'un nombre cada cop més gran de persones.

Tanmateix, aquest èmfasi en el concepte de pobresa i el seu fraccionament pot tenir l'efecte de “desenfocar” la realitat, fent que l'arbre no ens deixi veure amb claredat el bosc de la desigualtat i l'exclusió social. Perquè el que tenim al davant és una societat profundament polaritzada, en la que cada cop més persones es veuen abocades a situacions de precarietat –sense importar si treballen o no– que afecten totes les dimensions vitals.

El terme de pobresa ha fet tradicionalment referència a la qüestió de les rendes, a la precarietat econòmica i a la carència d'ingressos materials suficients per a viure dignament. Tot i que avui aquest concepte, obligadament, ha de fer referència no només a la insuficiència de mitjans econòmics, per poder reflectir també l'existència de situacions socials, familiars i personals molt precàries, que evidentment estan lligades a la manca d'ingressos, però que alhora van molt més enllà. La pobresa, a més, com fan palès els treballs d'aquest llibre, està travessada per altres

vectors –com el gènere i l'ètnia– que condicionen significativament els seus efectes i que aporten causes específiques.

Els conceptes d'exclusió i precarietat ens aporten altres angles de visió que, tot i els seus límits, obren marcs interpretatius de la realitat que faciliten encabir la diversitat d'efectes de la pobresa en una visió més àmplia, que ens parla de processos generats com a conseqüència de les desigualtats socials. Ens cal, però, trobar conceptes que, d'una banda, ens permetin expressar clarament l'existència d'un procés de fractura de ciutadania, que tot i expressar-se en la “suma” de pobreses, és un procés específic d'expulsió social i de precarització, assentat en un model heteropatriarcal que posa en perill la vida humana en el marc de la imposició sistemàtica de les polítiques neoliberals i extractives.

La segona reflexió gira entorn al concepte d'empoderament. Una primera conclusió –i repte– que ens apareix és la necessitat d'incidir en la dimensió col·lectiva i transformadora de l'empoderament, articulant estratègies específiques per a fer-ho i cercant “encaixos” pràctics entre l'empoderament individual i l'acció col·lectiva.

Perquè, en definitiva, l'estratègia d'empoderament de les dones ha d'estar ineludiblement imbricada en el procés mitjançant el qual, individualment i de manera col·lectiva, prenem consciència sobre com les relacions de poder travessen les nostres vides, guanyem confiança en nosaltres mateixes i generem estratègies transformadores de les estructures de discriminació. Aquest procés transformador és en ell mateix empoderant, encara que pugui provocar tensions i conflictes socials.

Aquesta percepció clara de l'empoderament com a estratègia col·lectiva ens planteja a les entitats socials en general –i a la nostra en particular– però també a les institucions públiques que han de posar en marxa estratègies i polítiques enfocades a l'eradicació de les desigualtats, el repte de vincular sistemàticament els processos individuals d'empoderament que poden dur a terme les dones en els programes d'atenció i suport amb estratègies que facilitin l'autoorganització i la participació social i política, i la presència de les seves veus en tots els àmbits socials.

En segon lloc, l'altre repte cabdal en les estratègies d'empoderament és la inclusió de la perspectiva de la diversitat d'identitats i la multiplicitat de factors que s'interseccionen en la seva construcció. Connectant amb els enfocaments de l'entitat orientats al desenvolupament de capacitats i competències, podem dir que també l'empoderament és un procés propi i particular per a cada persona i per a cada grup social, vinculat a les seves experiències vitals pròpies, a les seves relacions personals i familiars i a com s'ha construït amb elles. Són unes experiències vitals que estan estretament vinculades amb el context comunitari, local i global en el qual s'insereix la persona: a la cultura, la identitat sexual, la classe, la religió, etc. No serveixen, doncs, receptes úniques: ens cal partir de l'experiència vital de cada dona i del seu context, perquè, com assenyala Rowlands (1997), l'empoderament és una eina útil per al desenvolupament de les dones quant més precís i ajustat està als diferents aspectes que constitueixen el poder, concret, i a les especificitats del procés de cada dona.

Per últim, i lligat a la nostra experiència pràctica, volem fer palesa la necessitat i la importància de dur a terme una avaluació sistemàtica, i sistematitzada, de l'impacte dels processos d'empoderament tant a la vida de les dones, de manera individual, com els efectes col·lectius – socials – que puguin tenir. Això implica treballar amb perspectives, eines i, sobretot, recursos que permetin i facilitin aquest procés en el temps. Significa que els programes d'atenció contemplin mecanismes d'avaluació, no només de la gestió i dels resultats immediats que s'assoleixen, sinó de l'impacte a mig i llarg termini d'aquestes accions.

Tanmateix, la realitat actual està lluny d'aquest objectiu. En general, amb algunes molt honoroses excepcions, els programes i projectes tenen períodes molt acotats i no contemplen, ni en termes de temps ni de recursos, accions posteriors per a seguir i avaluar l'impacte de les actuacions.

BIBLIOGRAFIA

- ALEXANIAN, Amanda; Sales Gutiérrez, Laura (2014): *The participation of migrants from a gender perspective in Barcelona: barriers and strategies. Report of qualitative research, Project PartiGe.Mi*. Barcelona.
- BATLIWALA, Srilatha, (1997): “El significado del empoderamiento de las mujeres: nuevos conceptos desde la acción”, a LEÓN, Magdalena: *Poder y empoderamiento de las mujeres*. Santa Fe de Bogotá, T/M Editores.
- BRUNET, Ignasi; Valls, Francesc; Belzunegui, Ángel (2008): “Pobreza, exclusión social y género”. *Sistema*, 207, pp. 69-85.
- COMISIÓN EUROPEA (1998): *100 palabras para la Igualdad. Glosario de términos relativos a la igualdad entre mujeres y hombres*. Oficina de Publicaciones Oficiales de las Comunidades Europeas, Luxemburgo.
- CRENSHAW, Kimberlé (1991): “Mapping the magins: Intersectionality, identity politics and violence against women of color”. *Stanford Law Review*, 43 (6), pp. 1241-1299.
- DAMONTI, Paola; Arza Porras, Javier (2014): *Exclusión en la comunidad gitana. Una brecha social que persiste y se agrava*. Madrid, Fundación Foessa.
- DAVIS, Kathy (2008): “Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful”. *Feminist Theory*, 9 (1), pp. 67-85.
- DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL I FAMÍLIA (2014): *Pla integral del poble gitano de Catalunya 2014-2016*. Generalitat de Catalunya.
- FUNDACIÓ PERE TARRÉS (2005): *Estudi sobre la població gitana de Catalunya*. Generalitat de Catalunya - Departament de Benestar i Família, Barcelona.
- MAZARIEGOS, Aurora; Sopena, Quim; Cervera, Montse; Cruells, Eva; RUBIO, Fina (1998): *Competencias transversales. Un reto para la formación profesional*. Surt/Forcem.

- MINISTERIO DE SANIDAD, SERVICIOS SOCIALES E IGUALDAD (2012): *Estrategia Nacional para la Inclusión Social de la Población Gitana en España 2012 -2020*. Madrid.
- ROWLANDS, Jo. “Poder y Empoderamientos”. *Comunidad Virtual de Gobernabilidad, Desarrollo humano e Institucional*. Disponible a <http://www.developmentinpractice.org>
- RUBIO SERRANO, Fina (2011): *Les dones migrades en temps de crisi a l'àmbit metropolità*. Projecte de recerca finançat per l'Ajut a la Recerca Francesca Bonnemaison 2010, Barcelona.
- RUBIO SERRANO, Fina; Colomer i Camon, Marta; Palacin i Giner, Ismael; Cruells López, Eva (2008): *Claus tutorials. Guia per a l'acompanyament i el suport tutorial*. SURT Fundació i Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.
- ROWLANDS, Jo (1997): *Questioning Empowerment*. Oxfam, GB.
- SASSEN, Saskia (2003): *Contrageografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid, Traficantes de Sueños.
- SEGATO, Rita Laura (2014): “Las nuevas formas de la guerra y el cuerpo de las mujeres”. *Sociedade e estado*, 29 (2).
- SENSO RUIZ, Esther (2009): *El empoderamiento en el contexto de la cooperación para el desarrollo*. Proyecto Kalú. Disponible a: http://cooperantes.proyectokalu.com/wp-content/uploads/El_poder_de_los_desempoderados-Esther-Senso.pdf
- SURT (2103): *Manual para profesionales. Empoderamiento de jóvenes tuteladas. Empowering Care*. Barcelona. Disponible a: http://www.empoweringcare.eu/wp-content/uploads/2013/04/Manual-para-profesionales-Empowering-Care_ES.pdf
- VERLOO, Mieke (2008) “Una atenta mirada a les desigualtats múltiples, a les seves interseccions i com es tracten a Europa”, a BODELÓN i GIMÉNEZ, *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals*. Barcelona , Diputació de Barcelona.